

Культурні та ідеологічні засади національної моделі конституціоналізму

12

Олег РУДАКЕВИЧ,
доктор політичних наук,
доцент Тернопільського
національного
економічного університету

Конституціоналізм, сформований на основі європейської політичної та правової культури понад два століття тому, нині став загальноцивілізаційним надбанням, виявляючи спільні ознаки в країнах усіх континентів. Однак історична доля народу, особливості його ментальності, наявні політичні та правові традиції, статус народу та його державності зумовлюють своєрідність національних моделей конституціоналізму. З'ясування основних чинників і ознак конституціоналізму як ідеології, політичного руху та форми державного правління в періоди активізації конституційного процесу набуває особливої актуальності, адже йдеться про засади державного та суспільного ладу й долю народу. Метод спроб і помилок, який уже став традиційним у вітчизняному конституційному процесі, повинен бути замінений науковим підходом, який дасть змогу виробити методологічні засади формування й реалізації Основного Закону країни.

У вітчизняній політичній і правовій літературі накопичено певний досвід осмислення національної специфіки реалізації принципу конституціоналізму. Зокрема в працях С. Головатого, В. Речинського, В. Погорілка, П. Стецюка, М. Томенка, В. Федоренка, В. Шаповала, Ю. Шемшученка та ін. аналізується історія ухвали й впровадження в життя українських конституційних актів, вітчизняний досвід розбудови конституційної держави та демократичного політичного режиму, осмислюється Конституція України як політико-правова й духовна цінність, місце вітчизняного конституційного права в системі європейського конституціоналізму. Водночас малодослідженою залишається тема впливу національної свідомості, національної культури та світових ідеологічних доктрин на формування національних конституційних держав, зокрема української.

Мета цієї статті — з'ясування культурних та ідеологічних засад формування і функціонування вітчизняної моделі конституціоналізму й вироблення рекомендацій суб'єктам конституційного процесу, який розгортається в Україні.

Спершу зазначимо, що феномен конституціоналізму органічно пов'язаний із суверенізацією народу й утвердженням демократичних засад державного та суспільного життя. Воднораз набуття народом суверенного статусу породило сучасне трактування нації (як народ-суверен), започатковане Великою Французькою революцією 1789—1793 рр. Досвід минулих століть і сьогодні засвідчують нерозривний зв'язок конституційного, демократичного та націєтворчого процесів, зокрема те, що без належного рівня національної свідомості й ідеології, без усвідомлення нацією себе як політичного суб'єкта та суверена

не може утвердитися конституційно-правова національна держава. Це дає змогу виокремити питання про взаємозв'язок конституціоналізму та національної свідомості, ідеології й культури як актуальну теоретико-методологічну проблему, зокрема й для українського соціуму.

Методологічно продуктивний, на нашу думку, розгляд феномену конституціоналізму в системі трьох координат: національна свідомість, національна культура й ідеологічні доктрини. Схематично поняття конституціоналізму розташуємо в центрі рівностороннього трикутника, вершини якого — зазначені чинники конституційного процесу.

Основою національної свідомості є національна самосвідомість. Саме пробудження національної самосвідомості за певних умов буття народу (загроза поневолення, посягання на рідну віру, традиції, мову тощо з боку інших народів і держав)

породжує формування узагальнюючих уявлень про цінності нації, її ідеали, оцінки, міфи, мрії та орієнтації. Національна свідомість спрямовує зусилля народу на розв'язання життєво важливих проблем з активним використанням політичних засобів. *Ядром національної свідомості є ідея здобуття й утвердження суверенного статусу народу й формування його основних засобів – національної держави та власної політичної системи. У функціонуванні національної свідомості слід бачити складну діалектичну єдність буденного й теоретичного рівнів. Другий з них представлений науковими знаннями та національною ідеологією, які формують і поширюють інтелектуальна й політична еліта нації.*

Особливо важливо відзначити взаємозв'язок національної свідомості та національної держави в процесі їхньої генези й утвердження. Відомий італійський дослідник націй П. Альтер наголошував: «...основною підвалиною і культурної, і політичної нації є національна свідомість, тобто усвідомлення того, що ти належиш до політичної та соціальної спільноти, яка утворює чи хоче утворити політичну націю. У принципі національна свідомість незалежна від існування національної держави – але національний рух, якби не було національної свідомості, занепаде би» [1, с. 589].

Слід погодитися з відомим українським правознавцем, суддею Конституційного Суду України П. Стецюком, що «за своєю суттю, за аналізом конституційно-правових положень, сучасна українська держава є державою національною» [15]. По-перше, у Преамбулі Конституції України наголошено: Основний Закон держави прийнято, «спираючись на багатовікову історію українського державотворення і на основі здійснення українською нацією, усім Українським народом права на самовизначення». По-друге, державною мовою в Україні є українська мова (стаття 10). По-третє, державними символами України є символи української нації: Державний Прапор України – синьожовтий стяг; Знак Княжої Держави Володимира Великого (Тризуб) як малий Державний Герб України, тоді як великий Державний Герб України має бути встановлений з урахуванням малого Державного Герба України та герба Війська Запорозького; Державним Гімном України є «національний гімн на музику М. Вербицького» (стаття 20). У Конституції України, поруч із визнанням суверенної держави «Українського народу – громадян України всіх національностей», використовується поняття «українська нація», яким позначаються етнічні українці, які становлять основу «Українського народу».

Попри згадані конституційні положення, окремі політики й науковці піддають сумніву характеристику України як повноцінної держави національного типу, мовляв, за задекларованою національною формою немає належного змісту [3, с. 232–246; 13]. Та й сама національна форма сучасної української держави час від часу стає об'єктом ревізійної політики певних політичних сил (намагання утвердити дві державні мови – українську й російську; внести проекти нових державних символів, бо наявні, мовляв, є націоналістичними; наполягання на формуванні політичної нації, для котрої етнічне, зокрема й українське, належить до сфери особистого життя і не повинно впливати на політичні процеси тощо). Існує також точка зору, що сучасна Україна – держава космополітична. В нашій реальності, зазначає Г. Приходько, це «означає домінування в ідеології і практиці політичного класу свободи від моральних обмежень та обов'язків, які витікають з національної ідеї як застави політико-правового та соціального устрою» [10].

У сучасному суспільствознавстві загальноприйнята точка зору, що розпад імперій у новітню добу привів до утворення національних держав, які визначили характер і зміст сучасного світопорядку [2; 14]. Формування модерних держав часто супроводжувалося гострою політичною боротьбою між національно-визвольними силами та представниками колишньої колоніальної адміністрації. Перехід України до суверенного статусу також непростий. Слід погодитися з канадським істориком О. Субтельним, котрий у статті «Розпад імперій та утворення національних держав: випадок України» вказав на особливості становлення незалежної української держави: «...нова держава з'явилася без національно-визвольної боротьби». Це є досить незвичною рисою для новітньої історії, бо означає, що «героїчний період» – час спільних зусиль, боротьби і жертв (дійсних і уявних), який зазвичай охоплює довгий період в історії національних держав, – в українському випадку відсутній. Унаслідок цього Україні буде важко витворити той, здатний надихати «міф творення», який є стандартною рисою нових державних формувань. Більшість борців за українську справу, котрі провели десятки років у таборах ГУЛАГу, зробили свій вибір на користь співпраці з перефарбованим колишнім комуністичним істеблішментом і були більшою чи меншою мірою поглинуті ним. Найістотніші наслідки відсутності національно-визвольної боротьби пов'язані з

кадрами, адже будівничими нової держави мали бути люди, котрі ще вчора боролися з будь-якими проявами української національної свідомості [14, с. 66–77]. За таких умов платою за відносну безконфліктність у незалежній українській державі «стали певні політичні та ідеологічні поступки» силам, що намагалися стримати радикальне оновлення країни [14, с. 67]. Це пояснює, чому Україна останньою з пострадянських республік прийняла Конституцію незалежної держави й чому вона значною мірою залишалася своєрідним заповідником радянського способу життя, політичного мислення та поведінки. Доречно зазначити, що тема національної держави все ще ігнорується сучасною політичною та правовою науками. Відповідне поняття, яке є основою етнодержавознавства, відсутнє як у другому виданні «Політологічного енциклопедичного словника» (2004 р.), так і в «Малій енциклопедії етнодержавознавства» (1996 р.).

Конституційне закріплення українських національних ознак відбулося в умовах гострої політичної боротьби між власне українськими та прорадянськими й проросійськими політичними силами, і лише компроміс про пакетне голосування за питання про державні символи України та надання Криму прав автономної республіки дав змогу узаконити українські національні символи як державні [4, с. 58–59]. Конституційний процес 1996 р. та політичні події сьогодення підводять до висновку, що загальноукраїнська національна свідомість у пострадянській українській державі не сформувалася. Натомість діють, змагаючись між собою, українська та російська національні свідомості, їхні ідеологічні підсистеми. Ця боротьба виходить за межі конституційних принципів і норм і набуває ознак неформальної та позаконституційної, що зокрема породжує феномен «дуалістичної держави», на який звертає увагу колишній Міністр юстиції М. Оніщук у статті «Конституційна модернізація: прогрес чи стагнація?» [8]. Яскраві приклади прояву зазначеного дуалізму – використання частиною високопосадовців російської, а не державної мови під час виконання службових обов'язків, демонстрація депутатами-комуністами в парламенті України символів неіснуючої УРСР, голосування в сесійній залі Верховної Ради України «за того хлопця» тощо.

У проектах Конституції України, розроблених основними політичними силами, та в їхніх програмних документах сформульовані різні сутнісні характеристики української держави. Наприклад, проект Кон-

ституції, запропонований Компартією України, визначає соціалістичну спрямованість суспільного розвитку країни, вірність радянській формі народовладдя, наявність двох державних мов — української та російської [17, с. 16].

У програмі Партії регіонів ідеться про «послідовне формування єдиної політичної нації в Україні». Основний принцип культурної політики та консолідації українського соціуму регіонали визначають як «Єдність — через розмаїття, а не уніфікацію!» [11, с. 21], що залишає без відповіді питання про спільну культурну основу української державної спільноти. У передвиборній програмі Партії регіонів 2006 р. наголошено на децентралізації влади і розширенні прав регіонів: «Ми поступово реалізуємо федеративний принцип державного устрою. Ми за надання російській мові статусу другої державної мови в Україні». Партія висунула гасло: «Дві мови — один народ!» [5]. У передвиборній програмі 2007 р. підтверджено, що партія буде і надалі боротися «за надання російській мові статусу державної» [9].

У Преамбулі Основного Закону України, підготовленому ВО «Свобода» зазначається: «Домовляємось розбудувати національну, неподільну, правову, соціальну і справедливую Українську Державу, яка має стати гарантом прав і свобод Української нації в цілому та кожного українця зокрема» [17, с. 23].

За умов, що склалися, потрібно думати не про те, як за допомогою нелегітимних засобів схилити депутатів до голосування за те чи те рішення, а про нові компроміси в конституційному процесі, які мають бути державницькими і патріотичними, чесними і прозорими, без прихованих мотивів та цілей. Якщо ж національний характер української держави буде знівельовано або залишиться без відповіді культурно-мовні потреби українських росіян та інших національних меншин, — нова Конституція України не стане основою суспільної злагоди й миру.

Теоретичною основою такого компромісу може стати концепція «соціальної культури», обґрунтована відомим канадським етнологом Віллом Кимлічкою. «Якщо ми прагнемо зрозуміти природу побудови сучасної держави, — зазначає науковець, — нам потрібна зовсім інша, більш вузька концепція культури, у центрі якої — спільна мова та соціальні інститути [6, с. 27]». Ідеться про т. зв. «соціальну культуру» — певний аналог поняття «національна культура». «Під соціальною культурою, — пише В. Кимлічка, — я розумію культуру, концентровану на певній території, яка зосереджена навколо спільної мови, що вживається у широкому колі соціальних інститутів, суспільному і при-

ватному житті (школах, засобах масової інформації, праві, економіці, органах влади тощо), охоплюючи всі сфери людської діяльності, включаючи соціальну, освітню, релігійну, рекреаційну та економічну діяльність» [6, с. 26]. Називаючи культуру соціальною, дослідник підкреслює той факт, що вона функціонує на рівні всього суспільного організму; вона є культурою у вузькому розумінні, оскільки не виключає відмінності релігійних вірувань, етнічних та ідеологічних цінностей, особистого стилю життя тощо, тобто «є культурою внутрішньо плюралістичною».

На відміну від ортодоксальних лібералів, які наполягають на тому, щоб етнічні складові суспільного життя обмежити приватною сферою, В. Кимлічка з позиції неолібералізму вважає за доцільне розвивати поруч із загальною культурою соціальну культуру національних меншин. Ці меншини можуть формувати власні інститути в різних сферах суспільного життя, в яких комунікативною основою буде рідна мова.

У світлі зазначеного очевидно, що партія влади (фракція Партії регіонів у Верховній Раді України) припустилася суттєвої політичної помилки, коли 5 червня 2012 р. винесла на порядок денний Верховної Ради України законопроект про засади державної мовної політики, який в основному стосується мов національних меншин. Логічно було б одночасно вирішувати два життєво важливі питання: 1) про посилення ролі державної мови як основи комунікації в українській державі (основи соціальної культури в Україні) і 2) про підтримку і використання мов національних меншин. Відповідні законопроекти доцільно було б голосувати в пакеті. Принципово важливо, щоб у процесі досягнення компромісу влада (в особі Президента, керівництва Верховної Ради та Кабінету Міністрів України) не ставала на бік тільки однієї законодавчої ініціативи, а проявила зважену державницьку позицію в межах зазначених наукових засад, допомогла доопрацювати законопроекти, узгодити їх і створити належні умови для обговорення та голосування.

Зняття політичної напруги в суспільстві і протистояння по лінії Схід—Захід сприяла б також добра воля щодо вилучення з програм центристських та лівих партій положення про дві державні мови в Україні та курс на розбудову так званої політичної нації, в якій етнічність може проявлятися лише в сфері приватного життя. Нація будь-якого типу (етнічна, політична чи змішана) завжди поєднує етнокультурний та політичний способи самоорганізації соціуму. Ця ідея обґрунтована нами в монографії «Національний принцип: етнополітична концепція нації» (2009 р.) [13, с. 79–120]. Нація не може існувати ні без спільної культури (мо-

ви, цінностей, звичаїв, міфів, символів тощо), ні без спільного політичного життя громадян. Але основою спільної культури мала б бути мова і культура титульного етносу, збагачена духовними надбаннями інших народів, які населяють країну. Модерна українська нація за сприяння держави та громадянського суспільства повинна сформувати таку культуру на основі українських цінностей, мови і традицій. Функціонування спільних культурних цінностей не заперечує функціонування і розвитку культур національних меншин, більше того — допускає формування ними власних суспільних інститутів за ініціативою своїх членів і за підтримки центральної та регіональних влад.

Об'єднанню регіонів держави сприяло б також утвердження великого Державний Герба України, в якому поєднані історичні державні символи українців (Запорозький Козак із мушкетом та Галицький Лев обабіч Тризуба — Знака Княжої Держави Володимира Великого). Закон про великий Державний Герб України доцільно прийняти до утвердження нової редакції Конституції України.

Аналіз засвідчує, що ідеологічною основою сучасних конституційних виступають здебільшого ліберальні ідеї в органічному поєднанні з елементами національної ідеології. Однак чи відповідає дух і зміст Основного Закону української держави політико-ідеологічний структур тип сучасного українського соціуму?

За даними щорічного моніторингу Інституту соціології НАН України політико-ідеологічні уподобання громадян у 2000 та 2010 рр. розподілилися так [16, с. 487]: прихильність політичним течіям правого та правочентристського спрямування виявили 14,9% дорослого населення України (християнські демократи — 3,3%, національні демократи — 9,3%, націоналісти — 2,3%). За вказаний період ця підтримка зросла на 2,7%. Ліберальна течія, хоча й подвоїла кількість прихильників за останні 10 років (з 1,0% до 1,9%), однак це найнижчий показник з-поміж усіх політико-ідеологічних орієнтацій. У зв'язку з цим виникає запитання: за рахунок кого центристські партії в Україні здобувають на парламентських виборах підтримку такої кількості виборців, яка істотно перевищує орієнтацію громадян на ліберальні цінності? Наприклад, Партія регіонів на виборах 2007 р. отримала 34,37% голосів виборців. Очевидно, що вирішальну роль у такому виборі відіграє не стільки прихильність до ліберальних цінностей, скільки особливості ментальності та проросійські орієнтації населення Східної та Південної України. Прихильність до комуністичної ідеології за останнє десятиріччя зменшилася вдвічі (з 15,5% до 7,1%), натомість істотно зросла орієнтація на соціа-

лістичні та соціал-демократичні цінності (відповідно з 5,6% до 10,6% та з 7,8% до 11,4%). Загалом кількість прихильників лівих та лівоцентристських сил майже вдвічі перевищує кількість тих, хто стоїть на правих та правоцентристських позиціях.

Наведені дані пояснюють причину істотної відмінності між задекларованими Конституцією України принципами й нормами політичного життя та реально існуючими політичними переконаннями й політичною поведінкою населення країни. Тому державні органи спільно з інститутами громадянського суспільства повинні більше дбати про формування політичної та правової культури громадян України відповідно до конституційних цінностей і норм. Це завдання української спільноти ще актуальніше, якщо врахувати, що половина дорослого населення (50,7%) не виявляє симпатій до жодної з політичних течій. Для 11,3% громадян — це свідомо позиція; 14,6% ще не визначилися, а 24,8% не розуміються на змісті політико-ідеологічних доктрин [16, с. 487].

З огляду на зазначене, висловимо пропозиції щодо важливих конституційних проблем, які мають бути розв'язані найближчим часом.

1. Вітчизняна модель конституціоналізму повинна бути спрямована на формування України не лише як суверенної і незалежної, демократичної, соціальної та правової держави, а й національної.

2. Оскільки як суверен у модерних державах виступає нація, консолідована соціокультурна та політична спільнота, доцільно внести в Конституцію України поняття «сучасна українська нація». Ця нація, яка уже почала формуватися, має утверджуватися як нація змішаного типу, що поєднує ознаки української етнічної та політичної нації і базується на засадах спільної території, громадянства, використання української мови як державної, поваги до українських національно-державних символів, традицій і культури, духовних надбань національних меншин.

3. Україна потребує конституційних законів, які, ґрунтуючись на ідеї соціальної культури, забезпечували б:

а) українській мові статус єдиної державної мови, що функціонує в усіх сферах суспільного життя на всій території України;

б) захист і розвиток мов національних меншин, їхнє паралельне функціонування в суспільних інститутах в місцях компактного проживання національних груп.

Джерела

1. *Альтер П.* Нація: проблема визначення // *Націоналізм: антологія* / П. Альтер; [Упоряд. О. Проценко, В. Лісовий]. — К.: Смолоскип, 2000. — С. 580—592.

2. *Блинов А.* Национальное государство в условиях глобализации: контуры построения политико-правовой модели формирующегося глобального порядка / А. Блинов. — М.: МАКСПрес, 2003. — 150 с.

3. *Гаврилишин Б.* До ефективних суспільств: Дороговкази в майбутнє: доповідь Римському Клубові / Б. Гаврилишин; упоряд. В. Рубцов. — Вид. 3-тє, доповн. — К.: Вид-во ПУЛЬСАРИ, 2009. — 248 с.

4. *Гетьман В.* Як приймалася Конституція України. Нотатки учасника розробки Основного Закону України / В. Гетьман. — К.: РІА «ЯНКО». — 128 с.

5. *Добробут — народу! Владу — регіонам! Передвиборна програма Партії регіонів // Голос України.* — 2006. — № 31. — 17 лютого.

6. *Кимлічка В.* Лібералізм і права меншин / В. Кимлічка; [Пер. з англ. Р. Ткачук; гол. ред. і автор передм. Дж. Перлін; наук. ред. І. Лизогуб]. — Харків: Центр освіт. ініціатив, 2001. — 176 с.

7. Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 черв. 1996 р. — Харків: ФО-П Стеценко І. І., 2011. — 48 с.

8. *Оніщук М.* Конституційна модернізація: прогрес чи стагнація / М. Оніщук // «Дзеркало тижня. Україна». — 2012. — № 21 — 8 черв.

9. Передвиборна програма Партії регіонів на позачергових виборах Верховної Ради України 2007 р. // [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://unian/news/news-206282>

10. *Приходько Г.* Національна держава українців. [Електронний ресурс] / Г. Приходько. — Режим доступу: <http://uk.wikisource.org/wiki/>

11. Програма Партії регіонів. — Донецьк, 2004. — 42 с.

12. *Рудакевич О. М.* Національний принцип: етнополітична концепція нації / О. М. Рудакевич. — Тернопіль: Вид-тво ТНЕУ, 2009. — 292 с.

13. *Рябчук М.* Від Малоросії до України: парадокси запізненого націєтворення / М. Рябчук. — К.: Критика, 2000. — 303 с.

14. Субтельний О. Розпад імперій та утворення національних держав: випадок України / О. Субтельний // *Сучасність.* — 1994. — С. 66—71.

15. *Стецюк П.* Україна як національна держава: конституційно-правова характеристика [Електронний ресурс] / П. Стецюк. — Режим доступу: <http://www.lawyer.org.ua/?d=318&i+&w+r>

16. Українське суспільство 1992—2010. Соціологічний моніторинг / За ред. В. Ворони, М. Шульги. — К.: Ін-т Соціології НАН України, 2010. — 636 с.

17. Якою могла бути українська Конституція. Проекти громадянського суспільства / ШПА при НаУКМА; КВУ: За заг. ред. Н. В. Линника. — К.: Лікей, 2008. — 64 с.

День українського козацтва

відзначається у свято Покрови Пречистої Богородиці аж ніяк не випадково: віддавна Богородиця вважається покровителькою українського козацтва.

Цього дня оживають традиції церковних молебнів, козацьких парадів, кінних змагань. Люди славлять працурів і співають героїчних пісень, овіяних романтикою відчайдушної вольниці. Пам'ять про дідів, нерушимі принципи, хист до переконання зробили теперішніх козаків не менш потужною силою.

Сучасна хвиля виникнення козацьких утворень припала на початок 1990-х. За дуже короткий час, особливо після легендарних серпневих подій — набуття країною статусу самостійної — Всеукраїнська установча козацька нарада проголосила утворення єдиної загальноукраїнської громадської організації «Українське козацтво», до складу якої ввійшли регіональні структури нашої країни та діаспори (14.10.91 р.). Наступний переможний для новітніх козаків етап — прийняття 15 листопада 2001 року Положення «Про Національну програму відродження та розвитку Українського козацтва на 2002—2005 роки». Метою програми став подальший розвиток і утвердження козацтва як громадської сили, здатної істотно впливати на процес консолідації суспільства.

З-поміж нагальних завдань, які поставили перед собою козаки XXI століття, — наведення мостів із владою задля спільної розбудови України.

Н. І.